

УДК 81:808.5

Г. М. Труба

кандидатка філологічних наук,
доцентка кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

С. А. Гречка

студентка кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ
«МОВЛЕННЄВА МАНІПУЛЯЦІЯ» У ПОЛІТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ**

У статті висвітлені основні підходи до визначення поняття «мовленнєва маніпуляція» та висвітлені й систематизовані панівні підходи в українській науковій лінгвістичній традиції до нього, а саме: вузький і широкий підходи, а разом із тим розглянуті наукові лінгвістичні підходи, які розглядають мовленнєву маніпуляцію із різних боків. Основну увагу зосереджено на різних класифікаційних підходах до цього питання, а також висвітлені основні критерії, за якими класифікують види мовленнєвої маніпуляції (за характером взаємодії адресанта і адресата; за критерієм усвідомлення мовленнєвих дій адресата і адресанта; за орієнтацією на адресанта; за характером інформаційних перетворень). Висвітлені сучасні підходи до їхнього розмежування. Разом із тим розглянуті рівні, на яких здійснюється мовленнєва маніпуляція (фонетичний, лексичний і граматичний).

Ключові слова: мовленнєвий вплив, мовленнєва маніпуляція, нейролінгвістичне програмування.

Актуальність теми дослідження. Тема маніпуляції і впливу є надзвичайно актуальною і не втрачає новизну багато років. Історія розробки теми маніпуляції сягає часів античності, проте і на сучасному рівні не втрачає своєї гостроти, адже є певне коло дискусійних проблем.

Розроблення проблематики у науковій літературі. Серед науковців, які розробляли тему маніпуляції можна назвати таких вчених, як Почепцов Г. Г., Стернін І. А., Тарасов Є. Ф., Іссерс О. С., Шестелюк О. В., Блакар Р. В., Різун В. В., Корнєєв В. М. [10, с. 157]. Також питання маніпуляції розглядається у прагмалінгвістиці (Блумфільд Л., Остін Дж., Морріс Ч., Пірс Ч., Серль Дж.), психолінгвістиці (Белянін В. П., Горелов І. Н., Загнітко А. П., Залевська О. О., Ковалевська Т. Ю., Леоньєв О. О., Петренко В. Ф., Сахарний Л. В., Стернін Й. А.), нейропсихолінгвістиці (Сєдов К.Ф.), комунікативній лінгвістиці (Бацевич Ф. С., Іссерс О. С., Макаров М. П., Сусов І. П.), прикладній лінгвісти-

ці (Баранов А. М., Паршин П. Б., Пирогова Ю.К.), сугестивної лінгвістики (Гончаров Г. А., Ковалевська Т. Ю., Кучеренко В. В., Мурзін Л. М., Слухай Н. В., Романов О. А., Форманова С. В., Черепанова І. Ю.), теорії мовної комунікації (Клюєв Є. В., Селіванова О. О., Семенюк О. А., Парашук В. Ю., Яшенкова О. В.), Нейролінгвістичного програмування (Адлер Х., Бакіров А. К., Бендлер Р., Боденхаммер Б., Горін С. А., Гріндер Дж., Ділтс Р., Ковалевська Т. Ю., Ковальов С. В., Котлячков О. В., Огурцов С. В., Сеймор Дж., Холл М.), політичній лінгвістиці (Загнітко А. П., Ковалевська А. В., Кондратенко Н. В., Семенюк О. А.) [8, с. 57 – 58].

Мета роботи полягає у тому, щоб чітко відмежувати поняття різних видів мовленнєвого впливу і маніпуляцією

Об'єкт дослідження – феномен мовленнєвого впливу як комплексного явища, **а предмет** – різновиди мовленнєвого впливу.

Основний зміст дослідження. Важливо відзначити, що саме поняття мовленнєвого впливу є дуже складним і має кілька рівнів розуміння. Наведемо кілька визначень терміна «маніпуляція»: за Е. Л. Доценко, маніпуляція — це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого порушення в іншій людині намірів, які не збігаються з його актуально існуючими бажаннями [6, с. 59]. Багато визначень інших вчених сходяться з дефініцією психолога Е. Л. Доценко, але нас цікавить особливий вид маніпулювання, а саме — мовленнєве маніпулювання. Так, С. Г. Кара-Мурза стверджує, що маніпулювання «... за допомогою слова – глибинна властивість психіки, що виникла набагато раніше, ніж здатність до аналітичного мислення» [7, с. 84]. Аде всі ці підходи можна розмежувати на дві великі групи: вузького і широкого розуміння. З однієї точки зору (так зване широке розуміння), мовленнєвий вплив ототожнюється із будь-яким актом мовленнєвого спілкування [10, с. 157]. А з іншої точки зору (так зване вузьке розуміння), мовленнєвий вплив розглядається у сфері координат відносин, коли комуніканти є відносно рівноправними учасниками комунікативного акту [10, с. 157].

Власне феномен маніпуляції широко розроблено у науковій літературі і розроблено безліч класифікацій. Отже варто навести класифікаційні чинники: 1. *за характером взаємодії адресанта і адресата* [10, с. 157]; 2. *за критерієм усвідомлення мовленнєвих дій адресата і адресанта* [10, с. 157]; 3. *за орієнтацією на адресанта* [10, с. 157]; *за характером інформаційних перетворень* [5].

Отже, *за характером впливу* варто розмежувати поняття прихованого (імпліцитного) та прямого (експліцитного) впливу [10, с. 157], згідно з якими експліцитний (прямий) відбивається у формі прохання, наказу, побажання [10, с. 157], і імпліцитний (прихований) спрямований на підсвідоме засвоєння змісту через додаткові експресивні відтінки. Процес маніпулювання в першу чергу спрямований на такі почуття, як: неприязнь, радість, страх, патріотизм і так далі. Здійснення такого впливу є найбільш легким саме на рівні мови, що мотивовано емоційно-експресивним забарвленням лексики. Правильний лексич-

ний вибір дозволяє досягти певних цілей, таких як виклик гніву або навпаки, посилення почуття симпатії в свідомості слухачів. Випробувані реципієнтом емоції, в свою чергу, впливають на його дії і поведінку. На думку О. Н. Бикової, мовленнєве маніпулювання — «...вид мовного впливу, який використовується для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин або установок, які не збігаються з існуючими у адресата на даний момент. В основі мовного маніпулювання покладені такі психологічні та психолінгвістичні механізми, які змушують адресата некритично сприймати мовне повідомлення, сприяють виникненню в його свідомості певних ілюзій і оман, провокують його на вчинення вигідних для маніпулятора вчинків» [3, с. 99].

Яскравим прикладом мовного маніпулювання в політичному дискурсі є передвиборні промови, які в свою чергу тісно пов'язані з дискурсом ЗМІ. Особливу увагу привертають маніпулятивні прийоми, які використовують політики в ході обговорень і дискусій. До найпоширеніших можна віднести такі: формування думок шляхом цілеспрямованого підбору виступаючих, подвійний стандарт в нормах оцінювання поведінки учасників дискусій, «маневрування» порядком обговорення, психологічні прийоми, самовихваляння, використання незнайомих для опонента слів, теорій і термінів, «підмазування» аргументів, зрив або відхід від обговорення, «читання в серцях», вимога однозначної відповіді.

А за критерієм усвідомлення адресатом мовленнєвих дій можна виокремити інтенціональний (усвідомлений) і неінтенціональний (неусвідомлений) рівень [10, с. 157].

Залежно від **характеру інформаційних перетворень** в політичному дискурсі розмежовуються наступні види маніпулювання [5]: **референціальне маніпулювання**, пов'язане зі спотворенням образу денотата/референта в процесі позначення дійсності (*фактологічне маніпулювання* — спотворення фактів (брехня, підтасування фактів, перебільшення, недомовки, створення референційної невизначеності); *фокусійне маніпулювання* (зрушення прагматичного фокусу — змінюється кут зору і, відповідно, характер сприйняття денотата, що змушує адресата сприймати його у вигідному для маніпулятора світлі), **аргументативне маніпулювання**, пов'язане з порушенням постулатів спілкування (порушення логіки розвитку тексту або цілісності тексту (відхід від відповіді, перемикання теми); ухилення від обов'язку доведення, наприклад, використання стратегії імунізації — формулювання точки зору в незаперечній формі, яка не потребує доказів, або ухилення від повноти подачі інформації, яка б підтверджувала висловленою точкою зору, зокрема, опущення квантифікаторів точності і введення кваліфікаторів невизначеності; маскуванню логічних ходів, наприклад, маскуванню асерції під пресупозицію або імплікатуру, заперечення під виглядом згоди, помилкові аргументи)

Прикладом фактологічне маніпулювання в політичному дискурсі можна вважати використання для дискредитації політичного противника з метою зниження його політичного статусу [5].

Кількість прийомів мовної маніпуляції достеменно назвати неможливо, оскільки постійно виникають нові, а різні вчені виділяють різні класифікації, орієнтуючись на певні набори критеріїв. Крім того, в різних класифікаціях можна спостерігати наявність по суті одних і тих же прийомів, але назви вони носять різні, і можуть презентуватися трохи по-різному. Узагальнюючи ідеї О. Л. Міхальнової, М. Н. Кошевнікової, П. Б. Паршина, Р. М. Блакара, В. Е. Чернявської можна узагальнити розподіл прийомів наступним чином, а саме на: прийоми, що ґрунтуються на особливій подачі інформації, фонетичний, лексичний та граматичний.

До першої групи належать прийоми, які головним чином пов'язані з проявами людської кмітливості та юридичної грамотності, тому до лінгвістики вони мають опосередковане відношення. Сюди можна віднести дроблення, часткове приховування і спотворення інформації, спекуляцію сенсаціями, створення помилкової терміновості, змішання інформації об'єктивного і суб'єктивного характерів і ін. Дія цих прийомів тісно пов'язана з явищами білої, сірої та чорної пропаганд, різним психологічним впливом на реципієнтів аж до занурення в депресивний, панічний і інші види станів. У цій групі окремим підвидом можна виділити графічний рівень сприйняття інформації, де працює метаграфеміка і супраграфеміка.

Фонетичний рівень, звичайно ж, в першу чергу розрахований на аудитивне сприйняття інформації, тому тут особливо важливий тон, інтонація, темп мови, паузация, мелодика, тембр голосу. П. Б. Паршин також відзначає цікаву асоціативний складову між звуками і їх сприйняттям, таким чином зачіпаючи явища фоносемантики. Наприклад, велика кількість у мові звуку [г] може асоціюватися з недружнім або навіть агресивним посилом, а наявність звуку [л], особливо в поєднанні з голосними, навпаки — додає мови приємну плавність і м'якість. Також до фонетичного рівня можна віднести використання рими і звукову подібність. Наприклад, на один з передвиборних заходів Дональда Трампа в штаті Вірджинія невідомий чоловік приніс плакат, на якому одною з написів була наступною «Killary Rotten Clinton» [2].

Лексичні засоби мовної маніпуляції складають найширшу і найчастіше вживану область інструментів мовної маніпуляції. Привертає особливу увагу номіналізація — поширений в політичному дискурсі засіб знеособлення дії. Широко затребуваними в політичному дискурсі також є метафора і метонімія. Відмінною рисою «слів-амеб» є достатньо широка семантика в контексті політичного дискурсу. Так називають «прозорі» слова, не пов'язані з контекстом реального життя, які позначають абстрактне поняття, яке не має конкретного змісту [4].

Найчастіше в політичному дискурсі зустрічаються змінені прецедентні феномени. Джерела таких мовних стереотипів можуть бути найрізноманітніші: назви гучних фільмів, часто виконуваних пісень, фрагментів рекламних роликів, відомі висловлювання громадських діячів, політиків. Також часто ви-

користуються афоризми та перефразовані прислів'я. Потрібно підкреслити, що мета політичних **евфемізмів** — замовчувати, вводити в оману громадську думку і висловлювати те, що неприємно, більш м'яким чином. Це, наприклад, заміна слова «war» на словосполучення «antiterrorist operation» або слова «establishment» на фразу «reinstatement of constitutional order». Протилежну мету переслідують **дісфемізми**, засновані на підкресленні якоїсь негативного ознаки, їх мета — викликати неприязнь, огиду або ненависть. Наприклад, замість дієслова «to kill» вживання фразеологізму «to kick the bucket»; замість загальноживаного іменника «a conversation» використання розмовного слова «a chinwag». Також необхідно взяти до уваги той факт, що всі слова мають конотативне значення, тобто несуть в собі певний емоційний заряд. Замінюючи якесь слово в цілому синонімічно, але яке все ж певною мірою відрізняється конотативно, можна серйозно змінити посил висловлювання, наприклад, a spy — a scout, to kill — to eliminate. Всі ці мовні тактики реалізуються за допомогою різноманітних мовних засобів, зокрема лексичних і синтаксичних, серед яких по праву найбільш ефективною і дієвою є метафора. Ще в 1980 р Дж. Лаккоф і М. Джонсон звернули увагу на когнітивну функцію метафори, припустивши, що вона впливає на процес прийняття рішень і включає наступні основні етапи: 1) усвідомлення проблемної ситуації; 2) виявлення альтернатив вирішення проблемної ситуації; 3) оцінка альтернатив; 4) вибір альтернативи (власне прийняття рішення). Метафора, так чи інакше, може впливати на будь-який з етапів прийняття рішень, але вона особливо важлива при формуванні безлічі альтернатив вирішення проблемної ситуації [9, с. 16]. Таким чином, «метафори створюють уявлення про абстрактні поняття, природно і глибоко пронизуючи наше мислення, вони розуміються як самоочевидні, як прямі описи явищ внутрішнього світу, але при цьому метафори визначають спосіб мислення, пізнання явищ, керують поведінкою носіїв мови» [9, с. 215]. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою А. Н. Баранова, який вважає, що «в політичному дискурсі метафори виявляються найбільш часто цитованою складовою, яка задає не тільки тему обговорення, але і її попередню оцінку» [1]. У сфері політичної комунікації спостерігається підвищений інтерес до дослідження метафори. Розуміння нових і переоцінка старих цінностей, як правило, відбуваються за допомогою когнітивних метафор, що обумовлює свержметафоричність політичного дискурсу [9, с. 220]. Сьогодні найбільш поширеними є метафори, які використовують у своїх кодах концептуальні поля «Наші — чужі», «образ ворога», «світ», «війна», що підтверджує актуальність і значимість цих концептів для сучасної геополітичної реальності. Метафора є основним, але не єдиним інструментом маніпуляції масовою свідомістю, в зв'язку з чим потрібно розглядати всі мовні засоби, за допомогою яких здійснюється прихований вплив на масову аудиторію з метою сформувані у неї певні політичні уявлення і позиції.

Функціонуючи на **граматичному рівні**, мовна маніпуляція використовує як можливості морфологічних категорій і форм, так і синтаксичних конструк-

цій і категорій. На цьому рівні особливо популярно використання безособових конструкцій, оскільки вони допомагають абсолютно легально уникнути згадки суб'єкта дії без застосування прийомів першої групи, описаних вище. В. Є. Чернявська вважає, що використання таких конструкцій надає додатковий емоційний ефект на адресата, як і використання риторичних запитань [4].

Висновки і перспективи дослідження. Знання правил маніпуляції, аналіз роботи механізму цього явища в сукупності з правильним розумінням стану і запитів соціуму може допомогти будь-якому політичному лідерові в боротьбі за владу і просуванні власних політичних інтересів. Запорука вдалого маніпулювання в політичному дискурсі - це усвідомлення першорядного значення кінцевої мети. Залежно від неї будуть вибиратися стратегія, тактики і прийоми маніпулювання. Ретельний відбір лінгвістичного інструментарію допоможе зберегти маніпулятивні процеси поза зоною усвідомлення і гарантує їх ефективну результативність.

Під маніпуляцією прийнято розуміти прихований примус, програмування думок, намірів, почуттів і так далі. Основною метою маніпуляції є створення вигідною політику картини світу в свідомості потенційних виборців і зниження здатності реципієнтів до критичного мислення, створення ілюзії вільного вибору та інше. Під мовним маніпулюванням слід розуміти цілеспрямоване використання особливостей вживання мови, що сприяє виникненню у свідомості реципієнтів ілюзій і оман, що спонукають його діяти так, як вигідно маніпулятору. При цьому варто відзначити, що будь-яка успішно завершена комунікація, при якій мовець не висловлює свої інтенції відкрито, є успішним актом мовної маніпуляції. Самому феномену маніпуляції в політичному дискурсі відводиться особливе місце, так як вона здатна викликати довгострокові наслідки, і надати сильний ефект на життя суспільства. Виборці не схильні сприймати інформацію критично, вони готові повірити харизматичному лідерові, який володіє усним словом, вміє створювати і конструювати «правду», відкривати людям очі на неї. З іншого боку, не всяка маніпуляція призводить оратора до досягнення кінцевої мети. Іноді маніпуляція — це помилковий засіб втілення в життя своїх політичних амбіцій, і політику необхідно бути дуже обережним, щоб маніпуляція не обернулася проти нього самого. Ця базова опозиція ефективної/неефективної маніпуляції нам представляється релевантною в світлі вивчення особливостей політичного дискурсу. Традиційно «провал» маніпуляції пов'язується з діями адресата, який виявляє обман і обеззброює маніпулятора. Нам здається, найбільш поширеним іншим сценарій — політик сам припускається помилки у способі репрезентації інформації та власної ідентифікації. Вочевидь необхідне подальше вивчення феномена маніпуляції в лінгвопрагматичному аспекті, опис не лише тільки різних видів маніпуляційного впливу, а й того, наскільки вони сприяють успіху/неуспіху політика і з якої причини досягається той чи інший ефект.

Література

1. Баранов А.Н. Політичний дискурс: прощання з ритуалом? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1411/bg/shell/arh/stat/staty-.htm>
2. Баранов А. Н., Паршин П. Б. Процедурный метаязык в лингвистической семантике // АН СССР. М., 1990. Сер. лит. и яз. Т. 49, № 1. с. 16 – 30.
3. Бикова О. Н. Мовне маніпулювання. Теоретичні і прикладні аспекти мовного спілкування // Вестник Российской риторической ассоциации. 1999. №1. С. 99 – 133.
4. Булах М. Б. Психолінгвістична аспектологія аналізу перифраз у медіа // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2015. Вип. XXXI. С. 57 – 69.
5. Водак, Р. Мова. Дискурс. Політика. – Волгоград : Перемена, 1997. 237 с.
6. Доценко Е. Л. Психологія маніпулювання: феномени, механізми і захист. М.: «ЧеРо», Вид-во МГУ, 2000. 344 с.
7. Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція свідомістю. М.: ЭКСМО-Прес, 2001. 832 с.
8. Кутуза Н. В. Диференціація комунікативного впливу за нейрофізіологічною активацією // Вісник Одеського національного університету. 2019. Серія філологія. Т. 24, Вип. 1 (19). С. 57 – 65.
9. Лакофф, Дж. Метафори, якими ми живемо. М. : Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
10. Сорокіна Л. С. Мовленнєва маніпуляція та інші види мовленнєвого впливу: термінологічне розмежування понять // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. 2014. Сер. філологія. №8. Т.2. С. 157 – 159.

References

1. Baranov A. N. Political Discourse: Farewell to Ritual? [Electronic resource] – Access mode: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1411/bg/shell/arh/stat/staty-.htm>
2. Baranov A.N., Parshin P.B. Procedural metalanguage in linguistic semantics // USSR Academy of Sciences. M., 1990. Ser. lit. and la. Vol. 49, № 1. pp. 16 – 30.
3. Bykova O. N. Speech manipulation. Theoretical and applied aspects of language communication // Bulletin of the Russian Rhetorical Association. 1999. № 1. pp. 99 – 133.
4. Bulakh M. B. Psycholinguistic aspectology of analysis of periphrases in the media // Actual problems of Ukrainian linguistics: theory and practice. 2015. Vol. XXXI. pp. 57 – 69.
5. Vodak R. Language. Discourse. Politics. – Volgograd: Peremen, 1997. 237 p.
6. Dotsenko E. L. Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection. – M.: «CheRo», Edition MGU, 2000. 344 p.
7. Kara-Murza S. G. Manipulation of consciousness. – M.: EXMO-Press, 2001. 832 p.
8. Kutuza N. V. Differentiation of communicative influence on neurophysiological activation // Bulletin of Odessa National University. 2019. Philology series. Vol. 24, Vol. 1 (19). pp. 57 – 65.
9. Lakoff, J. Metaphors by which we live. M.: Editorial URSS, 2004. 256 p.
10. Sorokina L. E. Speech manipulation and other types of speech influence: terminological delimitation of concepts // Scientific Bulletin of the International Humanities University. 2014. Ser. Philology. №8. Vol.2. pp. 157 – 159.

Truba G. M. , Grechka S. A.

THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE CONCEPT ESSENCE THE OF «SPEECH MANIPULATION» IN POLITICAL DISCOURSE

Knowledge of the laws of manipulation, analysis of the mechanism of this phenomenon in conjunction with a proper understanding of the state and demands of society can help any political leader in the struggle for power and the promotion of their own political interests. The key to successful manipulation in political discourse is the realization of the paramount importance of the ultimate goal. Depending on it, the strategy, tactics and methods of manipulation will be chosen. Careful selection of linguistic tools will help to keep manipulative processes out of the realm of awareness and ensure their effective effectiveness. Manipulation is understood as hidden coercion, programming of thoughts, intentions, feelings, and so on. The main purpose of manipulation is to create a profitable policy of the world in the minds of potential voters and reduce the ability of recipients to think critically, creating the illusion of free choice and more. Language manipulation should be understood as the purposeful use of the peculiarities of language use, which contributes to the emergence in the minds of recipients of illusions and delusions that motivate him to act in a way that is beneficial to the manipulator. It should be noted that any successfully completed communication in which the speaker does not express his intentions openly, is a successful act of language manipulation. The very phenomenon of manipulation in political discourse is given a special place, as it can cause long-term consequences and have a strong effect on society. Obviously, further study of the phenomenon of manipulation in the linguopragmatic aspect is needed, describing not only the different types of manipulative influence, but also how they contribute to the success / failure of policies and for what reason one or another effect is achieved. The main approaches to the definition of "speech manipulation" and highlights and systematizes the dominant approaches in the Ukrainian scientific linguistic tradition to it, namely: narrow and broad approaches, and at the same time considers scientific linguistic approaches that consider speech manipulation from different angles. . The main focus is on different classification approaches to this issue, as well as the main criteria for classifying types of speech manipulation (by the nature of the interaction of the addressee and the addressee; by the criterion of awareness of speech actions of the addressee and the addressee; by the orientation of the addressee; by the nature of information transformations) . Modern approaches to their delimitation are highlighted. At the same time, the levels at which speech manipulation is performed (phonetic, lexical and grammatical) are considered.

Key words: speech influence, speech manipulation, neurolinguistic programming.